

I

Mussolini

Een van de strakste wijken van Rome ligt vlak ten zuiden van het historische centrum en luistert naar de naam EUR. Alle wegen die de wijk doorkruisen zijn breed en recht en alle gebouwen zijn bekleed met glanzend wit taverin, dezelfde natuursteen als waarvan het Colosseum is gebouwd. EUR staat voor Esposizione Universale Roma, de enorme wereldtentoonstelling waarmee Benito Mussolini de twintigste verjaardag van de Mars op Rome in 1942 wilde vieren. Zoals de hoofdarchitect, Marcello Piacenti, verklaarde, zou het hele project een toonbeeld worden van de nieuwe en onsterfelijke ‘fascistische beschaving’. Het werk eraan moest vanwege de oorlog worden stilgelegd, maar veel van de gebouwen kwamen er in de jaren vijftig alsnog. In een van de meest iconische gebouwen van EUR, dat als een antieke Romeinse tempel op een voetstuk staat en door majestueuze parasoldennen wordt omringd, is het Italiaanse staatsarchief gevestigd.¹

Tussen de pilaren van de vorstelijke leeszaal kun je de vergeelde brieven lezen die mensen schreven aan de Duce. Op het hoogtepunt van zijn roem kreeg hij er vijftienhonderd per dag. Ze werden allemaal door een van de vijftig medewerkers van zijn persoonlijke secretariaat doorgenomen en een paar honderd ervan werden geselecteerd voor afhandeling door Mussolini zelf. Toen

hij in de zomer van 1943 werd afgezet, bevatte het archief een half miljoen dossiers.²

Op 28 oktober 1940 – nieuwjaarsdag volgens de fascistische jaartelling – arriveerden er telegrammen uit het hele land. Er waren veel lofzangen op ‘Zijne Allerhoogste en Roemrijke Excellentie’ bij. Zo bewierookte Salustri Giobbe Mussolini als ‘het allergrootste genie dat alle stormen van de wereld het hoofd geboden heeft’. De prefect van Triëst liet weten dat de hele bevolking zijn genie prees, en de gemeente Alessandria begroette hem officieel als de Schepper van Grootshheid.³

Maar meer nog dan hem te prijzen wilden de bewonderaars van de Duce een foto van hem met zijn handtekening erop. Die verzoeken kwamen van de meest uiteenlopende personen, van schoolkinderen die hem een kerstwens stuurden tot moeders die rouwden om hun gesneuvelde zoon. Mussolini voldeed in veel gevallen aan hun wens. Toen de 95-jarige Francesca Corner uit Venetië antwoord van hem kreeg, werd zij overmand door een ‘hevige gevoelsuitbarsting’, schreef de prefect van de stad, die niet alleen plichtsgetrouw bij de ontvangst aanwezig was geweest, maar er ook verslag van deed.⁴

Zoals de meeste dictators cultiveerde Mussolini het idee dat hij een man van het volk was en dus voor iedereen toegankelijk moest zijn. Op een grote bijeenkomst van prominente fascistten in maart 1929 vertelde hij dat hij alle 1.887.112 persoonlijke kwesties die zijn secretariaat aan hem had doorgegeven, had behandeld. ‘Alle individuele burgers, ook die uit de meest afgelegen dorpen, die zich tot mij hebben gewend, hebben antwoord gekregen,’ zei hij.⁵ Het archiefmateriaal bewijst dat het niet alleen maar bluf was. Naar verluidt besteedde Mussolini meer dan de helft van zijn tijd aan imagokwesties.⁶ Als getalenteerd acteur, toneelmeester, orator en op de borst klopper was hij de ideale propagandist.

Dat hij het zo ver zou schoppen, hadden weinigen kunnen

voorspellen. Mussolini begon zijn carrière als journalist in dienst van de Socialistische Partij van Italië, maar viel bij zijn kameralen in ongenade omdat hij pleitte voor deelname van Italië aan de Eerste Wereldoorlog. Hij werd opgeroepen voor de militaire dienst en raakte in 1917 gewond bij een ongeluk met een mortiergranaat.

Net als elders in Europa werd de naoorlogse periode in Italië beheerst door sociale onrust. Na de jarenlange slachtpartijen aan de fronten en strenge tucht op de werkvloer, werden er grote stakingen georganiseerd die de economie platlegden. En naar het voorbeeld van de machtsgreep van Lenin in Rusland in 1917 werden hele gemeenten socialistisch. Zij hesen de rode vlag en spraken zich uit voor de dictatuur van het proletariaat. Dit waren de Rode Jaren: in 1920 was het ledental van de Socialistische Partij tot ruim tweehonderdduizend gestegen en de algemene federatie van vakbonden had ruim twee miljoen leden.⁷

Mussolini richtte in 1919 de beweging op waaruit de fascistische partij zou voortkomen. Het programma was vagelijk libertair, patriottisch en anticlericaal. In het dagblad dat hij ook oprichtte, *Il Popolo d'Italia* (Het Volk van Italië) werden dergelijke standpunten op schrille toon verwoord. Maar bij de algemene verkiezingen van dat jaar wonnen de fascisten geen enkele zetel in het parlement. Veel leden liepen weg; landelijk hield de beweging nog geen vierduizend actieve leden over. Bespot door zijn tegenstanders en teleurgesteld over de uitkomst verklaarde Mussolini dat 'het fascisme een doodlopende weg is geworden'. Ook vroeg hij zich openlijk af of hij de politiek niet beter kon inruilen voor een carrière als toneelspeler.⁸

De inzinking was tijdelijk. In september 1919 werd Fiume (Rijeka), dat sinds het einde van het Habsburgse Rijk een jaar eerder door Italië was opgeëist, bezet door de dichter Gabriele d'Annunzio en zijn 186 gewapende volgelingen. Mussolini trok daaruit de les dat hij de macht die hij tevergeefs via de verkiezin-

gen had willen krijgen, ook met geweld kon veroveren. Het was niet het enige wat hij van de dichter overnam. In Fiume riep de flamboyante d'Annunzio zichzelf uit tot de Duce, afgeleid van het Latijnse woord voor leider, *dux*. Vijftien maanden later zouden hij en zijn strijders door het Italiaanse leger worden verdreven, maar voor het zover was, sprak de dichter zijn aanhangers regelmatig toe vanaf een balkon. De laatsten droegen allemaal een zwart hemd en begroetten hun leider met gestrekte arm. Verder waren er in de Istrische havenstad elke dag parades, optredens van fanfarekorpsen en medailleuitreikingen, en bij al die gelegenheden werden er leuzen gescandeerd. Zoals een historicus schrijft, ontleende het fascisme niet zozeer een politieke overtuiging als wel een manier van politiek bedrijven aan d'Annunzio. Mussolini kwam tot het besef dat de massa veel gevoeliger is voor machtsvertoon en spektakel dan voor opruiende krantenartikelen.⁹

De ideologie bleef vaag, maar Mussolini wist nu welke vorm het fascisme moest krijgen. Hij zou de leider zijn, de door het lot gezonden man die zijn volk weer groot zou maken. Toen hij in 1920 vlieglessen nam, presenteerde hij zich als een man van de toekomst, als iemand met de visie en energie om een revolutie door te voeren. Als journalist had hij al geleerd dat een bondige en directe stijl een oprechte en vastberaden indruk maakt; nu leerde hij om met staccato uitgesproken zinnen en spaarzame maar gebiedende gebaren de onverzettelijke leider neer te zetten: het hoofd achterover, de kin naar voren en de handen op de heupen.¹⁰

Vanuit de hoop dat zij met hulp van de fascistische oppositiepartijen ter linkerkant kon verzwakken, begon de regering hen in 1921 openlijk het hof te maken. Ook het leger stelde zich welwillend op. Plaatselijke autoriteiten boden soms heimelijk steun aan fascistische knokploegen die op straat hun vijanden aftuigden en honderden kantoren van vakbonden en de Socialistische Partij be-

stormden. Terwijl het land richting burgeroorlog ging, hitste Mussolini de angst voor het bolsjewistische gevaar op en maakte hij de vernietiging van het socialisme tot speerpunt van zijn partij. Italië, schreef hij, had een dictator nodig die het land voor de communistische opstand kon behoeden. In de herfst van 1922, toen de fascistische knokploegen al grote delen van het land in hun greep hadden, dreigde Mussolini rond de driehonderdduizend gewapende zwarthemden naar Rome te sturen. In feite had hij nog geen dertigduizend man en de meesten waren bovendien zo slecht bewarend dat ze geen partij vormden voor het garnizoen van Rome. Maar het dreigement werkte. Toen de fascisten in de nacht van 27 op 28 oktober overheidsgebouwen in Milaan en elders bezetten, riep koning Victor Emmanuel, met het lot van de Romanovs na 1917 in gedachten, Mussolini naar Rome om een regering te vormen.¹¹

De benoeming door de koning was één ding, zijn imago onder de bevolking was iets anders. Mussolini, die nog in Milaan was, wilde een mythe creëren, de mythe van de Mars op Rome, waarin hij te paard naar de hoofdstad reed en met zijn legioenen de Rubicon overstak om het zwakke parlement zijn wil op te leggen. Maar zelfs na zijn benoeming tot premier waren er in de hoofdstad nog maar een paar duizend fascisten. Haastig werd er een nep-mars georganiseerd. Zwarthemden trokken naar de hoofdstad met de opdracht om er eerst de drukpersen van de kranten van de tegenstanders onklaar te maken, zodat alleen de fascistische versie van de gebeurtenissen in de publiciteit zou komen. Mussolini zelf arriveerde in de ochtend van 30 oktober per trein. Zijn zegevierende strijders werden door de koning geïnspecteerd en de dag daarna naar huis gestuurd. Zeven jaar later werd bij de herdenking van de Mars op Rome in Bologna een vijf meter hoog ruitersstandbeeld van Mussolini onthuld. Met de ene hand aan de teugels en in de andere hand een vlag keek de hoog gezeten Duce de toekomst in.¹²

Mussolini was in 1922 nog maar 39 jaar. Hij was klein, maar zag er door zijn houding – de rug kaarsrecht en de borst stijf vooruit – langer uit. ‘Hij had een vaalbleek gezicht, zwart haar op een snel kalende schedel, een hoog voorhoofd, een grote mond, bewegelijke trekken, een zware kaak en in het midden van zijn hoofd zaten twee grote, heel donkere en doordringende ogen die bijna van zijn gezicht leken te spatten.’ Maar om de gewenste macht en vitaliteit uit te stralen vertrouwde hij het meest op zijn spreekstijl en theatrale houding – met het hoofd half in de nek, de kin vooruit en rollende ogen. In besloten kring kon hij hoffelijk en heel charmant zijn. De Engelse journalist George Slocombe, die hem in 1922 sprak, zou later schrijven dat zijn openbare persoonlijkheid veranderde zodra je met hem alleen was. Zijn hele lichaam was dan minder gespannen, de strakke kaaklijn werd zachter en zijn stem warmer. Mussolini, zo analyseerde de Brit, was altijd in het defensief geweest. ‘Nu hij de rol van agressor had aangenomen, kon hij zijn instinctieve wantrouwen tegenover onbekenden maar moeilijk van zich afschudden.’¹³

De achterdocht tegenover anderen, onder wie zijn eigen ministers en partijleiders, zou hij nooit kwijtraken. ‘Hij was heel gevoelig voor potentiële rivalen en koesterde een boers wantrouwen tegenover alle mensen,’ zoals Ivone Kirkpatrick, een scherp waarnemer die op de Britse ambassade werkte, schreef.

Er waren ook veel concurrenten om zich zorgen over te maken. Mussolini mocht dan net doen alsof er onder zijn leiderschap een sterke eendracht bestond, feitelijk was zijn beweging niet veel meer dan een los verband van lokale groepsleiders. Nog maar een jaar eerder hadden bekende fascistenaanvoerders, tegen hem gerebelled omdat hij te veel zou aanschurken tegen de parlementariërs in Rome. Grandi, een fascistische leider in Bologna met een gewelddadige reputatie, had geprobeerd hem ten val te brengen. Balbo, een magere jongeman met een warrige haardos, was een

zeer populaire figuur die de komende decennia een serieuze rivaal zou blijven. Met het oog op die gevaren vormde Mussolini als premier een coalitiekabinet waarin geen van de vooraanstaande fascistische zitting had. En in zijn eerste toespraken voor de beide kamers intimideerde hij de hem vijandig gezinde kamer van afgevaardigden en vleide hij de senaat, die positief tegenover hem stond. Allereerst beloofde hij de senatoren dat hij de grondwet zou respecteren. Opgelucht sprak de meerderheid daarop haar vertrouwen in hem uit en een aantal sprekers smeekte hem zelfs om een dictatuur in te stellen.¹⁵

Vlak na zijn aantreden liet Mussolini zich ook even in het buitenland zien. Hij ging naar Lausanne en Londen om zich daar door potentiële bondgenoten te laten fêteren. Op Victoria Station moesten hij en zijn gezelschap zich 'verblind door de flitsende camera's van de fotografen een weg banen door de gillende mensenmassa'. Nog helemaal de held van de glorieuze Mars op Rome werd hij in de pers bejubeld als de Cromwell van Italië, de Italiaanse Napoleon of de nieuwe Garibaldi met een zwart hemd. In de komende jaren groeide in andere landen zijn reputatie als een veelbelovend leider, maar het zou zestien jaar duren voordat hij weer de grens overging.¹⁶

Thuis hadden nog maar weinigen Mussolini met eigen ogen gezien. Erop gespist om de bevolking in zijn ban te brengen, reisde hij als een wervelwind door het land. Hij legde onaangekondigde bezoeken af aan vele dorpen, sprak massabijeenkomsten van arbeiders toe en opende nieuwe projecten. De privétrein die hij spoedig kreeg, ging op zijn verzoek langzamer rijden als zich ergens een menigte had verzameld. Hij zorgde er dan altijd voor dat hij voor het goede raam stond. 'Iedereen moet de gelegenheid krijgen om me te zien,' legde hij zijn persoonlijke bediende uit, die moest uitvissen aan welke kant van het spoor de mensen stonden. Wat aanvankelijk een politieke noodzaak was, werd op den duur een obsessie.¹⁷

Terwijl Mussolini zijn rivalen op afstand hield, benoemde hij een van zijn meest vertrouwde medewerkers onmiddellijk tot perschef op het door hemzelf gerunde ministerie van Binnenlandse Zaken. In die functie moest Cesare Rossi het fascisme promoten bij de pers. Hij kon daarbij gebruikmaken van een geheim fonds, waaruit hij voor Mussolini gunstige publicaties subsidieerde en onafhankelijke bladen omkocht om positief over de regering te schrijven. Maar Rossi betaalde ook een ondergrondse groep fascistische militanten die vijanden van het regime moest ombrengen. Een van hen was Amerigo Dumini, een jonge avonturier die ‘de huurmoordenaar van de Duce’ werd genoemd. In juni 1924 ontvoerde hij samen met anderen de bekende socialist en parlementariër Giacomo Matteotti, die openlijk kritiek had op Mussolini. Nadat ze hem met een timmermansvijl doodgestoken hadden, begroeven ze zijn lichaam in een greppel buiten Rome.¹⁸

De moord riep in brede kringen afschuw op. De publieke opinie keerde zich tegen Mussolini, die daardoor geïsoleerder stond dan ooit. Hij hield een verzoenende toespraak, maar daarmee gaf hij zijn door het parlement en de pers zwartgemaakte volgelingen het gevoel dat hij hen liet vallen. Uit angst dat ze zich tegen hem zouden keren, kondigde Mussolini op 3 januari 1925 – ruim twee jaar na zijn aantreden – in een rabiate rede in het parlement alsnog de dictatuur af. Omdat zijn pogingen tot samenwerking niets hadden opgeleverd, zei hij, sloeg hij nu de weg van de zuiver fascistische heerschappij in. Hij nam ook de volle verantwoordelijkheid voor de gebeurtenissen rond Matteotti op zich. ‘Als het fascisme een criminele organisatie is, dan ben ik het hoofd van die criminele organisatie.’ Hij alleen zou de zaken rechtzetten, verklaarde hij, desnoods door middel van een persoonlijke dictatuur.¹⁹

Wat volgde was een intimidatiecampagne op alle niveaus. Alle burgerrechten werden geschonden. Al een paar dagen na de toe-

spraak deed de politie met hulp van de fascistische knokploegen honderden huiszoekingen en werden leden van de oppositie opgepakt.

De pers werd monddood gemaakt. In juli 1924, dus nog voor Mussolini's rede op 3 januari 1925, hadden prefecten per decreet de bevoegdheid gekregen om alle publicaties zonder waarschuwing vooraf te verbieden. Toch rolden er dagelijks nog vier miljoen exemplaren van de liberale dagbladen van de persen, twaalf keer zoveel als van de fascistische kranten. Nu moesten veel liberale kranten hun deuren sluiten en hun meest kritische redacteurs werden vervolgd. Bij drukkerijen die open mochten blijven, werden politiemensen geplaatst die moesten controleren of al het drukwerk wel in overeenstemming was met de staatspropaganda. Een van de belangrijkste oppositiekranten, de *Corriere della Sera*, werd een fascistisch dagblad. In november 1926 werd de draconische wet op de openbare veiligheid ingevoerd. Een van de talloze overtredingen waarop arrestatie stond, was de publicatie van 'geschriften die het aanzien van de staat of de staatsautoriteiten schade berokkenen'. Voortaan moest iedereen in het land op zijn woorden letten. Telefoons werden afgeluisterd, post werd geopend en op straat werden mensen afgeluisterd door zwarthemden en undercoverpolitieagenten.²⁰

Het tempo van het beteugelen van de vrijheden werd opgevoerd na twee moordaanslagen op Mussolini. Op 7 april 1926 liep hij een schampwond aan zijn neus op door de aanslag van de Ierse aristocrate Violet Gibson, die met een geweer twee schoten op hem loste. Een halfjaar later werd hij tijdens de parade ter ere van de Mars op Rome beschoten door een vijftienjarige jongen. Dat de dader ter plekke door fascistten werd gelyncht, leidde tot geruchten dat de aanslag in scène was gezet. Tussen november 1925 en december van het jaar daarop werden alle verenigingen en politieke partijen onder staatstoezicht gesteld. De vrijheid van vergadering werd afgeschaft; zelfs een bijeenkomst van drie of

vier personen was verboden. ‘Alles binnen de staat, niets buiten de staat en niets zonder de staat,’ verkondigde Mussolini.²¹

Op kerstavond 1925 kreeg de premier met de nieuwe titel regeringshoofd de hele uitvoerende macht in handen, zonder tussenkomst van het parlement. Hij kon zich nu ‘even ongestoord door Italië bewegen als een bewaker die met alle sleutels aan zijn riem en een pistool in de hand door de stille en naargeestige gangen van een grote gevangenis loopt’, om een buitenlandse waarnemer te citeren.²²

Mussolini vertrouwde ook de fascisten niet. In februari 1925 had hij Roberto Farinacci benoemd tot secretaris van de enige nog toegestane politieke organisatie in het land: de Partito Nazionale Fascista. Farinacci ontmantelde de hele interne partijorganisatie, zodat de leden geen enkele macht meer hadden, en maakte zo de weg vrij voor de persoonlijke heerschappij van de Duce. Bovendien royeerde hij duizenden meer radicale leden. En zoals Mussolini in 1922 geen andere topfascisten in zijn coalitiekabinet had opgenomen, zo rekende hij nu voor het lokale bestuur op de van staatswege benoemde prefecten. Mussolini paste graag de tactiek van verdeel en heers toe. Hij liet de overheidsambtenaren en partijfunctionarissen elkaar controleren, waardoor de oppermacht bij hemzelf lag.²³

Terwijl een deel van de leden werd geroyeerd, begonnen anderen hun leider op te hemelen. Secretaris Farinacci bijvoorbeeld promoveerde de cultus rond zijn baas altijd en overal. Bij een bezoek van Mussolini aan zijn geboortedorp Predappio in 1923 hadden fascistische kopstukken aldaar voorgesteld om op zijn geboortehuis een bronzen plaquette aan te brengen. Toen Farinacci de plaat twee jaar later onthulde, riep hij alle partijleden op om ter bedevaart naar Predappio te gaan en er ‘een eed van trouw en toewijding’ af te leggen aan de Duce.²⁴

Vanuit het besef dat hun positie nu afhing van de mythe van de grote dictator, sloten andere partijleiders zich aan bij het koor.

Ze verheerlijkten Mussolini als de redder, als een wonderdoener met 'welhaast goddelijke' gaven. Hun lot was verbonden met de Duce, de enige die de fascistische beweging bij elkaar kon houden. Mussolini was degene om wie alles draaide: zulke verschillende leiders als Grandi en Farinacci konden alleen samenwerken als ze zich aan hem ondergeschikt maakten.²⁵

Nadat Roberto Farinacci de partij had gezuiverd, werd hij in 1926 afgedankt. Hij werd vervangen door Augusto Turati, een journalist die in de beginjaren van het fascisme aanvoerder van een knokploeg was geworden. Turati versterkte de cultus rond Mussolini door van partijleden te eisen dat ze hun onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan hem met een eed bekrachtigden. In 1927 publiceerde hij met *Una rivoluzione e un capo* (Een revolutie en een leider), zijn eerste partijcatechismus. Ondanks het bestaan van de Grote Raad, zo doceerde hij, was de Duce 'de enige leider, de leider uit wie alle macht voortvloeit'. Hij repte ook van 'een geest, een ziel, een licht, een bewustzijnsrealiteit waarin alle broeders zich kunnen vinden en herkennen, de geest, de deugd en de passie van Benito Mussolini'. In het leerboek over de geboorte en ontwikkeling van het fascisme dat hij een jaar later publiceerde, vereenzelvigde hij de revolutie met Mussolini en Mussolini met het volk: 'Wanneer een heel volk de weg van het fascisme bewandelt, zal het qua aanzien, mentaliteit en geloof één worden met de Duce.'²⁶

Mussolini mocht bij tijd en wijle dan beweren dat hij de persoonsverheerlijking verafschuwde, in feite was hij de belangrijkste architect ervan. Om de uitstraling te krijgen die hij wilde, maakte hij bewust een studie van bepaalde poses en gebaren. Hij oefende bij hem thuis, in de Villa Torlonia, de neoclassicistische villa in een park waarin hij sinds 1925 woonde. 's Avonds ging hij in de inpandige filmzaal in een gemakkelijke stoel zitten om zijn openbare optredens tot in de details te kunnen bekijken. Mussolini beschouwde zichzelf als de grootste toneelspeler van Italië. Toen hij jaren later hoorde dat Greta Garbo in Rome was, betrok